

ПРИЛОЗИ

ЗА КЊИЖЕВНОСТ, ЈЕЗИК, ИСТОРИЈУ И ФОЛКЛОР

*Non sunt contemnenda quasi
parva sine quibus magna constare
non possunt.*

S. Hieronymus

ОСНИВАЧ
ПАВЛЕ ПОПОВИЋ

УРЕДНИШТВО
ЗЛАТА БОЈОВИЋ, СЛОБОДАН ГРУБАЧИЋ, JOLANTA DZIÓWA,
GIORGIO ZIFFER, MIŁICA JAKÓBIEC-SEMKOWOWA,
ТОМИСЛАВ ЈОВАНОВИЋ, ЈОВАНКА КАЛИЋ-МИЈУШКОВИЋ,
НАДА МИЛОШЕВИЋ-ЂОРЂЕВИЋ, ДРАГАНА МРШЕВИЋ-РАДОВИЋ,
JOHANNES REINHART, ЂОРЂЕ ТРИФУНОВИЋ

ГЛАВНИ И ОДГОВОРНИ УРЕДНИК
ЗЛАТА БОЈОВИЋ

КЊИГА ОСАМДЕСЕТ ТРЕЋА
2017

ФИЛОЛОШКИ ФАКУЛТЕТ
БЕОГРАД
2017

КВАНТ У КЊИЖЕВНОСТИ – ЏЕЈМС ЏОЈС И МИЛОРАД ПАВИЋ¹

Хиџојсеза која се у овом раду проверава ишче се односа револуционарних промена у науци насталих поставаљањем основа квантне теорије на почетку 20. века и њиховог утицаја на књижевне теорије модернизма, на једној страни, и револуционарних промена које нова открића о мрежним комуникацијама изазивају од 60-их година 20. века, те њиховог деловања на књижевност постмодерне, на другој страни. Примери на којима се наведени утицаји и аналогије науке, књижевности и информационих технологија у раду испитују припадају корпусу теорије Џејмса Џојса, Милорада Павића и њихових рецеција.

„[...] аеди су интернет онога доба”

Борислав Радовић²

Ако би могло да се претпостави да су научна истраживања Џојсовог времена усмерила његово виђење модерности,³ поставља се питање да ли је могуће утврдити како је развој технологије Павићевог доба утицао на његово схватање постмодерности, при чему се нарочито има у виду да је у сржи већ досегнутих промена у науци или промена којима се тежи у информационим технологијама, и у једном и у другом случају, оно што је предмет интересовања квантне теорије. Уколико се узме у обзир да уметност 20. века креативно инкорпорира и извесне промене условљене дефиницијама теорије кванта,⁴ истражује се у каквој су вези Џојсово и

¹ Текст је настао као резултат рада на пројекту Института за књижевност и уметност, Београд, *Смена поетичких парадигми у српској књижевности двадесетог века: национални и европски контексти* (178016), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

² Б. Радовић, *Још о песницима и о поезији*, Београд, 2007, 206.

³ Уп. М. S. Morrisson, *Science*, у: J. McCourt (ed.), *James Joyce in Context*, Cambridge, 2009, 345.

⁴ Поводом дијалектичког односа промена у научним открићима и подстакнутих стваралачких одговора у књижевној, ликовној или музичкој уметности забележени су различити увиди из перспектива наведених дисциплина. Тако, нпр., у есеју „Значење лепог у егзактној природној науци”, који је изложен у оквиру предавања на Баварској

Павићево стварање, организовање и тумачење текста са оним што се у досадашњим анализама сродних проблема подразумевало као резултат интеракције квантне теорије и фикције,⁵ проматрано у овом случају од аспеката модернистичке парадигме до разноврсних постмодерних трансформација.

Период до Другог светског рата, докле и траје Џојсов интензиван рад на текстовима, доноси „монументалне промене у начину на који су физичке науке разумеле природу материје и енергије”.⁶ Од краја 19, а нарочито током првих година и деценија 20. века, основе перцепције унутаратомског света и квантне теорије постављају се захваљујући доприносима Радерфорда, Планка, Бора, Шредингера, Хајзенберга, у чему се и истичу закључци да су Ајнштајнова теорија релативитета и квантна теорија „трансформисале [...] разумевање [...] макрокосмоса простор-времена и микрокосмоса непознатог субатомског света”.⁷ Посредни аспекти таквих „проширења физике”, која подразумевају да она постаје унеколико и „апстрактнија од раније”,⁸ могли би се издвојити и кроз анализе нових облика приказа стварности у модерној прози, о којима између 1919. и 1925. године, у варијантама свог есеја, промишља Вирџинија Вулф:

„Za trenutak ispitajte običnog čoveka u običan dan. U svest ulaze mirijade utisaka – trivijalnih, fantastičnih, prolaznih. Urežuju se oštrinom sečiva. Sa svih strana dolaze – neprekidan pljusak bezbrojnih atoma; i dok padaju, dok se uobličavaju u život ponedeljka ili utorka, akcenti se spuštaju drukčiji nego nekada; važno mesto nije ovde, već tamo [...]. Beležimo atome onim redom kojim dopiru do naše svesti, sledimo utiske, svejedno kako nepovezani i razjedinjeni izgledali, koje svaki prizor ili događaj urezuje u našu svest.”⁹

академији лепих уметности у Минхену 1970. године, поводом могућих релација модерне науке и уметности, Вернер Хајзенберг истиче и следеће: „Не знам је ли дозвољено стање физике у оних 25 година после Планковог открића које сам проживео још као млад студент упоредити с приликама данашње модерне уметности. Али, морам признати да ми се ово поређење увек изнова намеће”, В. Хајзенберг, *Кораци преко граница*, у: Е. П. Фишер, *Вернер Хајзенберг, несвободни геније*, предговор и поговор А. Гордић, Р. Ђорђевић, превод А. Гордић, Београд, 2012, 254.

⁵ Једно од примарних поља истраживања деловања и стваралачке рецепције квантне теорије у књижевним текстовима тиче се постмодерне америчке фикције, а посебно чињенице да су теоријске промене у схватању проблема простора и времена, односа таласа и честица, поспешиле и извесна иновативна поетичка поступања у опусима Дона ДеЛила, Тима О’Брајана, Томаса Пинчона и других, в. S. C. Coale, *Quirks of the Quantum: Postmodernism and Contemporary American Fiction*, Virginia, 2012, 3.

⁶ Уп.: „[...] monumental changes in the way the physical sciences understood the nature of matter and energy”, M. S. Morrisson, нав. дело, 343.

⁷ Уп.: „[...] were transforming [...] understanding of [...] the macrocosm of space-time and the microcosm of an alien subatomic world”, M. S. Morrisson, нав. дело, 343–344.

⁸ В. Хајзенберг, нав. дело, 227.

⁹ V. Vulf, *Moderna proza*, превод М. Милаковић, у: А. Petrov (предговор и приређивање), *Roman: rađanje moderne književnosti*, Београд, 1975, 166.

Сродну полифону динамику вербалног прожимања на макроплану и у микроструктури, насталу као одраз новијих физичких теорија у стваралачким одговорима Џејмса Џојса, истиче и Станислав Винавер, током свог рада на преводу Раблеовог дела: „Време мисли и појмова код Џојса такво је да узбуркава и најскровитије закутке енглеског језика: сав енглески језик при сваком узлету и устуку. То је и Елиот наслутио. То је нешто што данашње физичке теорије наслућују у свету најмањем и највећем – од атома до васионе.”¹⁰ С обзиром на то да су се учили извесни анахронизми у научним доприносима квантној теорији и постојању сродних феномена у Џојсовом *Уликсу*,¹¹ испитивања у фокус релација модерне физике и књижевности постављају углавном *Финеџаново бдење*.¹² У једном од писама упућених Харијет Шо Вивер, Џојс је и назначио да се у односу на роман *Уликс* настајућа структура *Финеџаново бдење* разликује, пошто није састављена од „фрагмената већ од активних елемената” који ће у неком тренутку „започети своју фузију”.¹³ Мотивисаност описане интерактивности форме и значења сегмената у тексту издваја се и у чињеници да је Џојс сваку страну *Финеџаново бдење* и графички пажљиво обликовао, са прописаним бројем редова, распоредом кључних речи, постављањем визуално маркантних чворова, фигура, маргина и фузнота.¹⁴ Тиме постепено као да се актуализовало и питање преокре-

¹⁰ С. Винавер, *Видело свејиа: Књиџа о Француској, Дела Станислава Винавера*, књ. 6, приредио Г. Тешић, Београд, 2012, 105.

¹¹ Поводом тог проблема в. и закључке следеће дискусије: „Многи аспекти *Уликса* упадљиво су слични концептима модерне физике (као што су релативитет и квантна механика) и [...] ове сличности могу да сугеришу филозофске афинитете.” [...] ’Џојс сигурно није покушавао да имитира квантну физику у својој књиџи. [...] Ако ни због чега другог, таква мимикрија би била искључена због чињенице да је већина импликација квантне теорије [...] била објављена у периоду 1924–1927, после првог издања *Уликса* 1922. године”; уп.: „Many aspects of *Ulysses* are strikingly similar to concepts of modern physics (such as relativity and quantum mechanics) and [...] these similarities may suggest philosophical affinities.” [...] ’Joyce was certainly not trying to mimic quantum physics in his book. [...] If nothing else, such mimicry would have been precluded by the fact that most of the implications of quantum theory [...] were announced in the period 1924–1927, after the first publication of *Ulysses* in 1922”, М. К. Booker, *Joyce, Planck, Einstein, and Heisenberg: A Relativistic Quantum Mechanical Discussion of Ulysses*, James Joyce Quarterly, Spring 1990, Vol. 27, No. 3, 577, 583; М. S. Morrisson, нав. дело, 347.

¹² М. Langdon, *Some Reflections of Physics in Finnegans Wake*, James Joyce Quarterly, Vol. 17, No. 4, Summer 1980, 359–377; А. Duszenko, *The Relativity Theory in Finnegans Wake*, James Joyce Quarterly, Fall 1994, Vol. 32, No. 1, 61–70; А. Duszenko, *The Joyce of Science: Quantum Physics in Finnegans Wake*, Irish University Review, Autumn/Winter 1994, Vol. 24, No. 2, 272–282.

¹³ Уп.: „[...] these are not fragments but active elements [...] they will begin to fuse of themselves”, J. Joyce, *Letters*, Vol. I, New York, 1966, 204–205; уп. А. Duszenko, нав. дело, 273.

¹⁴ Уп. З. Пауновић, *Кроз Џојсово Финеџаново бдење*, са Зораном Пауновићем разговарала Соња Јанков, Књижевни магазин, 2014, бр. 158–162, 9.

та „културе странице” у „културу екрана”,¹⁵ чија би се претеча заиста могла тражити у начинима организовања појединих одломака и страна *Финеџановоџ бдења*.¹⁶

Промене од прве ка другој квантној револуцији, нарочито интензивне око половине последње деценије 20. века, подразумевају примену постулата квантне теорије у оквирима нових проучавања и сматра се да ће „бити одговорне за највише кључних [...] технолошких напредака у 21. веку”, који обухватају и области квантних електромеханичких система, квантне информационе технологије, квантне оптике и другог.¹⁷ У том смислу је посебно важан концепт квантног интернета, који „би изискивао нове протоколе за комуникацију”, односно „потребу за усавршавањем разумевања комплексности квантне комуникације”, док се уз то и стварање квантног рачунара означава „највећим изазовом за [...] квантну технологију”.¹⁸ У назначеном контексту чини се да истраживани начини на које се информација преноси у квантном систему¹⁹ баштине извесне сродности са фигурама (текстуалне) нелинеарности, међу које спада и „*рачвање*”, које „се проналази у просторно нелинеарном тексту; *ћовезивање/ћрескакање*”, што „припада слоју хипертекста; *ћермућација, рачунање и ћолићенеза*”, који се „могу [...] наћи и у одређеном и у неодређеном хипертексту”.²⁰ Сродност наведених особина постмодерног текста и основа квантних комуникација није само у томе што се спознајна стања „трансмитују [...] између удаљених положаја”²¹ већ што се за овај начин преноса везује и „важна могућа потражња за тајним трансфером

¹⁵ В. Гордић Петковић, *Култура странице, култура екрана: читање у доба инјернејта*, Летопис Матице српске, септембар 2015, год. 191, књ. 496, св. 3, 245–252.

¹⁶ Уп., нпр., текст од 260. стране (*FW* 260) до 308. стране (*FW* 308), J. Joyce, *Finnegans Wake*, 3rd edn., London, 1975. Због уобичајеног начина обележавања цитата из *Финеџановоџ бдења*, скраћеницом наслова, навођењем броја стране и цитираног реда из релевантних издања овог романа, која увек имају истоветну пагинацију, у наредном делу рада доносиће се и та напомена.

¹⁷ Уп.: „[...] which will be responsible for most of the key [...] technological advances in the 21st century”, J. P. Dowling, G. J. Milburn, *Quantum Technology: the Second Quantum Revolution*, Philosophical Transactions: Mathematical, Physical and Engineering Sciences, 2003, Vol. 361, No. 1809, 1655.

¹⁸ Уп.: „[...] would require new protocols for communication [...]”, „[...] a need to develop an understanding of quantum communication complexity”, „[...] quantum computer is the greatest challenge for a [...] quantum technology [...]”, J. P. Dowling, G. J. Milburn, нав. дело, 1657, 1658.

¹⁹ J. P. Dowling, G. J. Milburn, нав. дело, 1659.

²⁰ Е. Ј. Арсег, *Нелинеарности и теорија књижевности*, превод Д. Бабић, Летопис Матице српске, септембар 2015, год. 191, књ. 496, св. 3, 286.

²¹ Уп.: „[...] to transmit [...] between distant sites”, L. M. Duan, M. Lukin, J. I. Cirac, P. Zoller, *Long-distance Quantum Communication with Atomic Ensembles and Linear Optics*, Nature, November 2001, 414, 413.

класичних порука средствима квантне криптографије”,²² што подразумева и прираст тензије реципијентско-детективских истраживања у различитим начинима (де)конституисања методологије читања кроз претпостављајућу мрежу (не)откривених значења текста. Док су се од 80-их до средине 90-их година 20. века научници интензивно и не увек сасвим успешно бавили истраживањима „нелокалних квантних корелација”,²³ у генези поетике квантне криптографије читања *Хазарског речника* Павић је, усавршавајући хипертекстуалну покретљивост одредница, експериментисао лексикографским трансферима:

„Ако се добро сећам, било је то једног преподнева с пролећа 1979. године. У спаваћој соби окупаној сунцем стајала је постеља с прекривачем од љубичастог сомота. По њој сам распоредио 47 комадића хартије. На сваком је био написан наслов по једне од 47 одредница или поглавља књиге коју сам у то време писао. [...] Компјутери још нису били уведени у домове и ми ту справу нисмо имали у кући. А писао сам нешто што ће се показати као веома подесно за коришћење у дигиталном окружењу. Списатеље који се данас баве таквом нелинеарном прозом, називају свуда у свету електронским писцима, па ја и сам спадам једним делом своје делатности међу њих”.²⁴

Уз Џојсове и Павићеве аутопоетичке амбивалентности у приступу дефиницији јединице текстуалног трансфера,²⁵ основе њеног одређења посредно се истичу и као последица промена од модернистичке флукуације тока свести романа као што је *Уликс* до чињенице да у текстовима

²² Уп.: „[...] an important potential application for secret transfer of classical messages by means of quantum cryptography”, A. Ekert, *Quantum Cryptography Based on Bell's Theorem*, Phys. Rev. Lett. 1991, 67, 661–663; L. M. Duan, M. Lukin, J. I. Cirac, P. Zoller, нав. дело, 413.

²³ Уп.: „[...] non-local quantum correlations [...]”, J. P. Dowling, G. J. Milburn, нав. дело, 1658.

²⁴ М. Павић, *Роман као држава и гружи огледа*, приредила Ј. Павић, Београд, 2005, 14.

²⁵ На теоријском плану, независно од конкретних примера, издвајају се различите околности дефинисања и именовања основне јединице нелинеарног текста: „Ако се текстови описују тополошким терминима, мора се показати да они садрже скуп мањих јединица и везе између њих. Затим, функције ових јединица морају бити релевантне за наше схватање нелинеарности. Није тешко поделити сваки текст у графеме (слова), лексеме (речи) или синтагме (изразе или реченице), али ниједан од ових елемената не наговештава нелинеарност својим изгледом. [...] Стога, јасно је да се јединица коју тражимо не може дефинисати лингвистички. Ова јединица [...] препознаје се по свом односу са другим јединицама [...]. Предлажем термин *џексион* као адекватно име за ову јединицу, и оно означава једноставан елемент текстуалности. У складу са концептом текстуалности који је развијен у претходном делу, можда би логичније име било *скрипсион*, али овај термин намеће идеју да текстуална јединица припада процесу читања, а не да припада текстуалној структури као стратешком потенцијалу. [...] Друга алтернатива *џексиону* би била *lexie*, по идеји о 'јединицама читања' Ролана Барта из књиге *S/Z*", Е. Ј. Арсет, нав. дело, 263.

попут *Финеџановог бдења* или Павићевих романа, као и у постмодерној прози, уместо претежне доминације таласа струје свести, „свет и/или наша визија њега [...] долазе до нас у епизодама, честицама [...] у насумичним моментима и граде могуће епифаније, поремећаје и прекиде, мноштво гласова и перспектива, остављајући нас са представом да 'реалност' остаје заувек недокучива, неухватљива, мистериозна и непознатљива".²⁶ Приближавање основних појмова квантне теорије кроз уочавање аналогија са другим областима науке и уметности још пријемчивијим чини приступ модерним технологијама, а посебно подсећање на функцију пиксела компјутерске графике.²⁷ Док су код Џојса ти „пиксели” често на нивоу покретљивости слога или корена речи као основне јединице нелинеарности, код Павића се углавном реализују на нивоу мотива, слике, кључне речи одреднице, као и путем рачве у интерактивној прози.

Како се постулати тако представљене динамике на различитим пољима најочљивије испољавају управо у идејама „kvantovane nelinearne talasne једначине”,²⁸ одлике према којима би се груписали текстови што поседују одређене сродности и кореспонденције са концептима теорије кванта примарно би се тицале разлика у структури, стилу и тематско-мотивском склопу у односу на квалитет (не)линеарности. Досадашња истраживања су показала да се извесне аналогије открића двадесетовековне физике и књижевног текста могу сагледати кроз разноврсне лингвистичке комбинације етима у *Финеџановом бдењу*.²⁹ У том смислу се кроз тумачења односа квантне физике и Џојсовог остварења и запажа да је „’пишчева решеност да разглоби најмање јединице значења и експериментише са супсемантичким честицама упадљиво паралелна са циљевима и методама квантне физике. И писац и научници су покушавали да продру у оно што се [...] сматрало најмањом недељивом јединицом – семантички у језику, а физички у материји”.³⁰ Тако се кроз *Финеџаново бдење* речи прекидају

²⁶ Уп.: „[...] the world and/or our vision of it [...] comes to us in episodes, particles [...] in random moments, and creates possible epiphanies, disruptions, and disconnections, a plurality of voices and perspectives, leaving us with the notion that 'reality' forever remains unfathomable, elusive, mysterious, and unknowable”, S. C. Coale, нав. дело, 36.

²⁷ Уп. J. B. Perkins, *Quantum Theory*, The Science Teacher, September 1997, Vol. 64, No. 6, 80.

²⁸ V. Hajzenberg, *Fizika i filozofija*, prevod sa engleskog A. Čupić, Čačak/Beograd, 2000, 37; уп. М. Аћимовић, *Хајзенберџ и његова природна филозофија*, Зборник Матице српске за друштвене науке, 2003, 114/115, 33.

²⁹ B. M. S. Morrisson, нав. дело, 343.

³⁰ Уп.: „’The writer’s resolve to break up the smallest units of meaning and experiment with subsemantic particles strikingly paralleled the goals and methods of quantum physics. Both the writer and the scientists were attempting to penetrate what had [...] been considered the smallest indivisible unit – semantically in language, and physically in matter””, A. Duszenko, нав. дело, 274; M. S. Morrisson, нав. дело, 350.

на делове, фонеме, морфеме или слокове различитих језика и упуштају у етимолошку фузију и полиглотске рекомбинације.³¹ У (мета)поетичком смислу стваралачког и рецепијентског одређивања нелинеарности,³² претходно може да се посматра као блиско представљеним принципима из Павићеве књиге *Предео сликан чајем*: „А писац увек болује од исте болести, од болести да укршта речи. Да од једног језика у својим устима гради два. Шта је у ствари једна књига, до збирка добро укрштених речи? Међутим, постоји и читалац који болује од исте љубави. Љубави за укрштенице”.³³ У *Финеџановом бдењу* укрштањем измењених етима различитог језичког порекла симултано се ствара више значења, као могућих упоришта прича и алузивног интертекста, чија активност зависи управо од тога како их читалац у језичкој свести рецепира, чему су, на другом нивоу, аналогне семантичке многострукости *Хазарског речника*, одређене пак текстуалним модусима читалачког просторног и временског укрштања одредница. Индикативна чињеница о (ауто)рефлексивности квантне генезе текста јесте и пример да у Џојсовом *Финеџановом бдењу* уз термин „етим” – „etym” (*FW* 353.22) кореспондирају појмови „atoms” (*FW* 455.17), „Adam” (*FW* 514.23–24, 549.33, 613.3 и др.), односно „atomic structure [...] highly charged with electrons” (*FW* 615.6–7),³⁴ док се, према Павићевом тексту, „целине, такозваних хазарских речника” састоје управо од „делића бића Адама претече”, кога настоје да „састављене оваплоте на земљи”.³⁵

³¹ А. Duzenko, нав. дело, 273.

³² Кроз своју скицу образовања теорије нелинеарног текста, Арсет подразумева управо овакву двострукост перспектива из којих се дело сагледава: „Нелинеарни текст је објекат вербалне комуникације који није напросто један низ слова, речи или реченица, већ у њему речи или низови речи могу да се разликују од читања до читања услед облика, конвенција или механизма текста. Нелинеарни текстови могу се веома разликовати једни од других, или макар онолико колико се разликују од линеарних текстова”, Е. Ј. Арсет, нав. дело, 253. По свом квалитету и изузетности, Павићева стваралачка типологија нелинеарности и њена метапоетичка самосвест подстакле су проучавалачку пажњу у интернационалном контексту: „Шта ако текст напросто инсистира на својој нелинеарности? Да ли да му верујемо да је тако? Постоје многи такви текстови; на памет ми пада *Предео сликан чајем* Милорада Павића из 1988. године. Он се од половине може читати као укрштене речи, било ’усправно’ или ’водоравно’, уз праћење детаљних упутстава која су дата у сваком издању”, Е. Ј. Арсет, нав. дело, 256–257. У односу на типолошко дефинисање (не)линеарности текста уп. и поднасловно одређење Павићевог дела *Вештачки младеж* – „кратки нелинеарни роман о љубави”, М. Павић, *Drugo telo, Veštacki mladež*, Beograd, 2014.

³³ М. Павић, *Предео сликан чајем, роман за љубићтеље укршћених речи, Сабрана дела Милорада Павића у 10 књига*, књ. 6, приредили Ј. Михајловић, А. Јерков, Београд, 1996, 231.

³⁴ Ј. Јојсе, нав. дело, 353, 455, 514, 549, 613, 615; уп. А. Duzenko, нав. дело, 275.

³⁵ М. Павић, *Хазарски речник, Сабрана дела Милорада Павића у 10 књига*, књ. 5, приредили Ј. Михајловић, А. Јерков, Београд, 1996, 164.

Овим се на примеру *Финеџаново̄ бдења* и Павићеве прозе указује да читање „као рад на мрежи (бацање мрежа за значењима)” постаје својеврсно „дуплирање писања као рада на мрежи (таласања мрежа из енциклопедије)”.³⁶ Када се у овим околностима имају у виду постулати квантног интернета, у фокусу су посебно брзина и квалитет које нуде телепортације значења кроз лингвистику финеганских етима или текстуалност хазарских одредница.³⁷ Један од таквих примера „телепортованог” етима, који „штеди” на комуникацији, а омогућује вишејезичне размене значења у *Финеџановом бдењу*, издвојио је Умберто Еко, наглашавајући како „мрежа веза линкује ’meandertale’ (*FW* 18.22) са ’Neanderthal’; ова мрежа вијуга кроз појмове какав је ’tal’ (на немачком ’долина’), ’меандар’ [’meander’] и ’прича’ [’tale’] (у *Финеџановом бдењу* прича о пореклима) да би се вратила до ’неандерталца’ [’Neanderthal’] (порекла човека)”.³⁸ У оквирима представе „телепортованог” етима, као упоришта кванта текста на морфолошкој основи, блиски примери би се могли запазити у стиховима надреалистичког остварења „Зарни влач”: „како те јошујем вишујем тујем самујем титујем”, „како сам лешни летни рудни разбијни падни”, „београдан или нигдан без гора а ондан осиаан жаљен циглан | пламен сам иглан”, „копним и капним кап капка златосузих тамника”, „ја сан ја сен је сени | јасан јасен јесени”,³⁹ при чему су приметне разлике у сложености контекстуалних функција и степену семантичке (не)зависности између авангардне парадигме честица у флукутирајућем тексту надреалистичког остварења у односу на зачетке постмодерне парадигме квантне текстуалности из *Финеџаново̄ бдења*.

Богате и семантички продуктивне размене у тексту могуће су и услед позиционирања поетичког ослонца у идеји реверзибилности, коју је условила сумња у детерминисаност појава, као и промена „демокритовског става да на почетку беше честица” у Хајзенбергово „на роџетку беће симетрија”.⁴⁰ Реверзибилан је крај *Финеџаново̄ бдења*, који се утиче

³⁶ Уп.: „[...] as networking (throwing nets after meaning) [...]”, „[...] double of writing as networking (weaving nets from the encyclopedia)”, Н. Clark, *Networking in Finnegans Wake*, James Joyce Quarterly, Finnegans Wake Issue, Summer 1990, Vol. 27, No. 4, 755.

³⁷ Уп. Р. Weiss, *Quantum Internet*, Science News, 1999, Vol. 155, No. 14, Apr. 3, 220–221.

³⁸ Уп.: „[...] a network of connections links ’meandertale’ (*FW* 18.22) with ’Neanderthal’; this network winds through such terms as ’tal’ (German for ’valley’), ’meander’ and ’tale’ (in the *Wake*, a tale of origins) to arrive back at ’Neanderthal’ (man of origins)”, U. Eco, *Sémantique de la métaphore*, Tel Quel, 1973, 55, 30–34; Н. Clark, нав. дело, 748.

³⁹ А. Вучо, Д. Матић, *Зарни влач*, у: Д. Матић, М. Ристић, А. Вучо, *Муџан лов у бисџирој води (надреалистичка њоезија, 1927–1933)*, приредио Ј. Којен, Београд, 2007, 18, 19, 20.

⁴⁰ М. Аћимовић, нав. дело, 26; V. Hajzenberg, *Fizika i metafizika*, prevela V. Stojić, Београд, 1972, 208.

у властити почетак,⁴¹ а из есеја „Почетак и крај читања – почетак и крај романа” издвајају се и Павићеве тежње да се, нелинеарним писмом и наративом, књижевност „која је неревверзибилна уметност, начини реверзибилном”, што се уочава како у структури романа *Унутрашња страна ветра*,⁴² тако и у фантастици времена у Павићевој прози.⁴³ Управо се у вези са особиним реверзибилности запажају извесне сродности наведених примера са идејама активирања квантних теорија у информатичким системима: „Реализација квантних мрежа, компонованих од многих чворова и канала, захтева нове научне способности за генерисање и карактеризацију квантне кохеренције и увезаности. Фундаменталне за ово настојање су квантне интерконекције, које конвертују квантна стања од једног физичког система до [...] другог у реверзибилном начину”.⁴⁴ Ова својства потврђују, дакле, и своју литерарну компатибилност, са наглашеном свешћу да се „сваки квантни [...] догађај одиграва у неком

⁴¹ Поетика реверзибилних умрежености у *Финеџановом бдењу* може се посматрати кроз приказане мале вода или крошњу дрвета, која је и „метафора за структуру текста (управо као што је и традиционална фигура људског знања и његове организације у енциклопедији)”; уп.: „[...] a metaphor for the structure of the text (just as it is a traditional figure of human knowledge and its organization in the encyclopedia)”, Н. Clark, нав. дело, 745. У микроструктури „речних” реверзибилних умрежености значења, нелинеарност се огледа и у испису назива цркве у првој реченици *Финеџаново бдење*: „givegun, past Eve and Adam’s” (*FW* 3.1), што представља заправо алузију на пролазак реке Лифи поред цркве Адама и Еве у Даблину, в. Ј. Јојсе, нав. дело, 3; уп. N. Farnjoli, M. Gilespi, *Džeјms Džoјs od A do Ž*, превела Т. Veljković, Zrenjanin, 2006, 13. На својеврстан начин томе је, према прототипу реверзибилности два тока хазарске реке „у истом кориту”, комплементарна идеја о „супротном смеру” смене двеју „хазарских календарских година [...] током четири годишња доба” (М. Павић, нав. дело, 204), док су „vodopis reka”, реке које „ispisuју neka slova”, као и Леандрове грађевине настајале на путевима, умрежени у слојеве Павићевог романа *Унутрашња страна ветра*, попут значајних путоказа ка тумачењима одређених принципа нелинеарне прозе, М. Pavić, *Unutrašnja strana vetra*, Београд, 2008, 36.

⁴² М. Павић, *Роман као гржва и груђи огледи*, приредила Ј. Павић, Београд, 2005, 17, 21.

⁴³ У том смислу уп. Јаусово запажање поводом Павићевог *Хазарског речника*: „Чини се да је у легендарном хоризонту текста, у његовој зачуђујућој фантастици [...] укинут закон иререверзибилног времена: његов точак се може окретати напред и натраг (232), у свету, у којем ласте могу летети и полеђушке (58); оно може исувише споро протицати, тако да у једној години човек толико остари као раније за седам година (125); оно може бити антиципирано, као у Атехином брзом огледалу (33, 34) или у Бранковићевој вештини да уместо наредног дана предвиди неки каснији из будућности (43); оно у сну може бити читано унатраг од краја ка почетку (48, 49, 156); оно омогућава сазнање тајанствених компензација [...]”, Х. Р. Јаус, *Разговор религија или: The Last Things Before The Last*, превео с немачког Д. Смиљанић, Летопис Матице српске, јул/август 2014, год. 190, књ. 494, св. 1/2, 69; бројеви страна према издању М. Павић, *Хазарски речник*, Београд, 2012.

⁴⁴ Уп.: „The realization of quantum networks composed of many nodes and channels requires new scientific capabilities for generating and characterizing quantum coherence and entanglement. Fundamental to this endeavour are quantum interconnects, which convert quantum states from one physical system to [...] another in a reversible manner”, Н. Ј. Kimble, *The Quantum Internet*, Nature, June 2008, 453, 1023.

посебном времену 'сада', али на целом *џросџорју*⁴⁵ и захваљујући под-разумеваној позицији многоструке читалачке протежности у Џојсовим и Павићевим текстовима.

Концепт квантне теорије испољава се и кроз тематско-референтни контекст који квант собом ангажује у анализираним делима. С тим у вези се и истиче да „у *Финеџановом бдењу* Џојс не само што је имао користи од онтолошких и епистемолошких импликација физике честица, већ је и обезбедио бројне алузије на специфичне елементе субатомске области”⁴⁶. Тако се, на пример, у *Финеџановом бдењу*, на месту на коме је важно одредити значење речи „*talis*”,⁴⁷ јавља следећа дефиниција: „*Talis is a word often abused by many passims (I am working out a quantum theory about it for it is really most tantumising state of affairs). A pessim may frequent you to say: Have you been seeing much of Talis and Talis those times?*” (*FW* 149.34–150.1).⁴⁸ Релација појмова „*tantumising*” (*FW* 149.35), „*totalising*” (*FW* 29.33) или конструкције „*talis qualis*” у реченици „*Why's which Suchman's talis qualis?*” (*FW* 150.10), показује да се варијације речи „*talis*” односе и на неку врсту тоталитета суштине, за коју је, према тексту, везана управо квантна теорија.⁴⁹ На значај открића теорије кванта у *Финеџановом бдењу* алудира се и кроз синтагму „К(в)ан(тов)ске свадбе” – „*Quantum wedding*” (*FW* 508.6), при чему се истовремено евоцира и догађај познат као „Свадба у Кани”,⁵⁰ чувени епифанијски моменат пре-

⁴⁵ Уп.: „Each quantum [...] event occurs at some particular time 'now', but over all of space”, Н. Р. Stapp, *Whitehead, James, and the Ontology of Quantum Theory*, *Mind & Matter*, 2007, Vol. 5 (1), 91.

⁴⁶ Уп.: „In *Finnegans Wake* Joyce made use not only of the ontological and epistemological implications of particle physics, but he also provided numerous allusions to specific elements of the subatomic realm [...]”, А. Duszenko, нав. дело, 272. У тим оквирима, један од најинтригантнијих примера у *Финеџановом бдењу* вероватно је онај који сведочи о Радерфордовим открићима у разумевању атома: „*The abnihilisation of the etym by the grisning of the grosning of the grunder of the first lord of Hurtreford expolodotonates through Parsuralia with an ivanmorinthorrorumble fragoromboassity amidwhiches general uttermost confussion are perceivable moletons scaping with mulicules while coventry plumpkins fairlygosmotherthemselves in the Landaunelegants of Pinkadindy. Similar scenatas are projectilised from Hullulullu, Bawlawayo, empyreal Raum and mordern Atems*” (*FW* 353.22–29), Ј. Јојсе, нав. дело, 353. Детаљније поводом овог одломка в. В. Mitchell, *The Newer Alchemy: Lord Rutherford and Finnegans Wake*, *A Wake Newslitter*, 1966, 3, 92–102; уп. А. Duszenko, нав. дело, 274–275.

⁴⁷ У *Аноџиацијма Финеџановоџ бдења*, Мајку тумачи да је ова реч латинског порекла и преводи је у облику поредбене трансформације „као”, „као што”, истичући да у тексту постоји и „*talis... qualis*”, попут еквивалента за „*tantum... quantum*” – „толико... колико”, в. R. McHugh, *Annotations to Finnegans Wake*, third edition, Baltimore, 2006, 508. У случају тумачења облика квантног система јединица у тексту, посебно је, и у овом примеру, значајан смисао потребе за гранањем везе која се једном речју условљава и развија.

⁴⁸ Ј. Јојсе, нав. дело, 149–150.

⁴⁹ Ј. Јојсе, нав. дело, 149, 29, 150.

⁵⁰ Ј. Јојсе, нав. дело, 508; R. McHugh, нав. дело, 508.

тварања воде у вино, тумачен метафорички у односу на „пут ка другој телу, ка савлађивању времена” и у Павићевом роману *Друго тело*.⁵¹ Са друге стране, један од најиндикативнијих примера описа бежичних (квантних) комуникација („wireless”) има своја упоришта у чудесној посети ноћном граду у „Кирки”, петнаестој епизоди Џојсовог *Уликса*, кроз опис ситуације у којој се „*bežične interkontinentalne i interplanetarne stanice podešavaju [...] da prime poruku*”.⁵² Вајрлесна интерконтиненталност и интертемпоралност подразумева бесконачну (квантну) умреженост значења, коју пружају и „вајрлесне харфе” *Финеџаново бдење* – „hearing the wireless harps of sweet old Aerial” (*FW* 449.29–30),⁵³ а каква се проналази и у утиску укидања „функције краја и перспективе” романа, у „читавом изукрштаном универзуму” „бесконачности простора и текста” и у Павићевом опусу.⁵⁴ Тематско-референтни слој који се односи на постулат квантне теорије у Павићевом делу вероватно је најуочљивији у епизоди о догматизму у разреду неуких, а у ствари врхунских интелектуалаца, у којој се настојању Фјодора Алексејевича да се супротстави прорачунима 19. века придружују колеге из учioniце са решењем о Планковој константи.⁵⁵ Сродан, унеколико и ироничан преокрет у контексту инаугурације научног гласа уочава се и у алузијама на Планка у Џојсовом *Финеџановом бдењу*: „Let’s hear what science has to say, pundit-the-next-best-king. Splanck!” (*FW* 505.27–28).⁵⁶ На континуитет дијалога науке и књижевности и активног односа познијих открића према Џојсовом делу указује чињеница да је Џојсов текст подстакао нуклеарне физичаре да баш у *Финеџановом бдењу* пронађу одговарајући термин за именовање кварка: „*Three quarks for Muster Mark*” (*FW* 383.1).⁵⁷

⁵¹ Уп. М. Павић, *Друго тело, њобожњи роман*, ново, допуњено издање, Београд, 2013, 176.

⁵² Dž. Džojcs, *Uliks*, prevod, komentari i pogovor Z. Paunović, Beograd, 2008, 489.

⁵³ J. Joyce, нав. дело, 449.

⁵⁴ А. Јерков, *Нова текстуалност*, Књижевност, 2006, год. 61, бр. 3/4, 375.

⁵⁵ Уп.: „И Фјодор Алексејевич је почео урођеном брзином исписивати по табли бројеве. Једначина за једначином се ређала, у просторији је владао тајак, професор је први пут после толико година поново радио свој посао, додуше, онако погнут није имао најбољи преглед бројки, креда је чудно некако шкрипала и одједном резултат је испао сасвим против очекивања Фјодора Алексејевича опет $1 + 1 = 2$. – Тренутак! – узвикнуо је Фјодор Алексејевич – нешто није у реду, само тренутак, одмах ћемо видети где је грешка – а по глави му се мотала бесмислица: све изгубљене партије карата чине целину! и од ње није могао да рачуна. [...] И у том часу цео разред, њих двадесет четворица, сви сем Наталије Филиповне Скаргине, почели су углас да му шапућу решење: – Планкова константа! Планкова константа!” М. Павић, *Предео сликан чајем, роман за љубитеље укршћених речи, Сабрана дела Милорада Павића у 10 књига*, књ. 6, приредили Ј. Михајловић, А. Јерков, Београд, 1996, 147–148.

⁵⁶ J. Joyce, нав. дело, 505.

⁵⁷ J. Joyce, нав. дело, 383. *Финеџаново бдење* се у том смислу разуме и као лексиконски корпус нових речи за ствари и појаве које ће тек бити пронађене или измишље-

Међу основним онтолошким и епистемолошким принципима теорије кванта,⁵⁸ који се издвајају и у литерарним одговорима Џојсовог *Финеџановоџ бдења* и Павићеве прозе, услед немогућности тумачења „објективних збивања” у времену и простору дела, подразумевана је и потреба повезивања више „ситуација посматрања”, изложених сваком појединачном методу испитивања,⁵⁹ и то у виду онога што је доступно партикуларној позицији читаоца у односу на претпостављену идеалност и вољу ка интерактивности у ековском концепту отвореног текста. У (ауто)поетичком огледу *Последњих сто чиијалаца*, Павић такве методе реципијентског пропитивања предмета у процесима паралелног креирања дела упоређује са алхемичарским експериментом:

„Треба рећи да поступак којим се писци данас служе да би постигли *интерактивност*, није нов. Одавно су га користили алхемичари. Они су при стварању [...], преносили тежиште са самога Дела (у овом случају штива) на експериментатора (у нашем случају читаоца) да би се остварио његов преображај током и услед експеримента. По формули: ’Суштина није трансмутација метала, него трансмутација самог експериментатора’. Тако и писац пребацује тежиште и одговорност за исход свог експеримента на читаоца.”⁶⁰

Овакво Павићево становиште компатибилно је са представљеном израженијом позицијом реципијента у научним проматрањима, актуализованом и у огледу „Промена мисаоне структуре у напретку науке”, где Хајзенберг напомиње да се „апсолутни појам истовремености”, који се „у њутновској механици претпостављао као саморазумљив, морао [...] изоставити и заменити другачијим, зависним од стања кретања посмат-

не: „Умножавање нових честица последњих година произвело је серију нових имена и дефиниција, практично изазивајући тајанствени речник, језички експеримент – Мари Гел-Ман одабрао је назив ’кварк’ из *Финеџановоџ бдења* Џејмса Џојса, на пример [...]”; уп.: „The proliferation of new particles in recent years produced a series of new names and definitions, virtually spawning an arcane vocabulary, a language experiment – Murray Gell-Mann selected the name ’quark’ from James Joyce’s *Finnegans Wake*, for instance [...]”, S. C. Coale, нав. дело, 21. У вези са субатомским именовањем стварности и питањима порекла одговарајућег имена као еквивалента значења уп. и следеће Борово становиште: „’Када дође до атома [...] језик може да се користи само као у поезији [...] стварање слика и утврђивање менталних веза’”; уп.: „’When it comes to atoms [...] language can be used only as in poetry [...] creating images and establishing mental connections’”, D. Lindley, *Einstein, Heisenberg, Bohr, and the Struggle for the Soul of Science*, New York, 2007, 86; S. C. Coale, нав. дело, 16. Поводом важности уметничке имагинације за описивање унутаратомских феномена уп. и А. Duzenko, нав. дело, 274.

⁵⁸ О „Онтологији квантне физике” в. S. Žižek, *Less Than Nothing: Hegel and the Shadow of Dialectical Materialism*, London, 2012, 905 и даље.

⁵⁹ Уп. V. Hajzenberg, нав. дело, 193; М. Аћимовић, нав. дело, 25.

⁶⁰ М. Павић, *Роман као држава и други огледи*, приредила Ј. Павић, Београд, 2005, 52–53.

рача”.⁶¹ Тако, у односу на језике којима се користи, реципијент интерактивно учествује у *Финеџановом бдењу*, бирајући и мењајући властити пут читања у комбинацији полиглотских етима,⁶² а с тим у вези треба узети у обзир и чињеницу да реципијенти са различитог језичког подручја, у односу на азбучне и абецедне поретке, у преводима не читају исте завршетке *Хазарског речника*.⁶³ Азбучни или алфабетски след у овом случају парадокс је по себи, „јер он дели или ’рашчлањује’ принципе, концепте и појмове сваке науке кроз серију томова и преуређује их према случајности почетних слова”, у чему су већ од Дидроа запажани „комични ефекти које алфабетски ред производи када на истој страни у низу и једне до других постави речи и ствари које не треба да имају ништа заједничко”.⁶⁴ Џојс се већ на почетку *Финеџановог бдења* посебно иронично односи према читању које следи искључиво абецедни ред: „(Stop) if you are abecedminded, to this claybook, what curios of signs (please stoop), in this allaphbed! Can you rede (since We and Thou had it out already) its world?” (*FW* 18.17–19), тражећи од абецедоумних да се зауставе и преиспитају своје умеће читања и говора у свету оваквих књижевних предлогака.⁶⁵ Павићеве текстови се отварају управо типовима читања који не подразумевају азбучни ред,⁶⁶ пошто теже нивоу кохерентности блиском највећем изазову у квантним системима – „захтеву за дистрибуирањем квантних стања кроз квантну мрежу”, како би се „постигла кохерентна контрола над интеракцијама светла и материје на нивоу појединачног фотона”, услед чега „таква мрежа може да се сагледа као снажно повезан мно-

⁶¹ В. Хајзенберг, нав. дело, 236.

⁶² У том контексту уп. и следећи одломак из Павићеве књиге *Предео сликан чајем*: „Добре приче саме налазе своје речи, свој језик и добро се сналазе у свим језицима. Није, дакле, ствар у језику. Ствар је у томе да се нађе нов начин читања, а не нов начин писања”, М. Павић, *Предео сликан чајем, роман за љубитеље укришћених речи, Сабрана дела Милорада Павића у 10 књига*, књ. 6, приредили Ј. Михајловић, А. Јерков, Београд, 1996, 235.

⁶³ М. Павић, *Роман као гржва и дружи огледи*, приредила Ј. Павић, Београд, 2005, 17. О томе и о „последикама” других разлика у азбучном или алфабетском поретку одредница у преведеним издањима *Хазарског речника* в. Т. Ikonen, *Literary Encyclopedia: A User's Manual*, у: *Cybertext Yearbook 2006 – Ergodic Histories*, edited by М. Eskelinen, R. Koskimaa, Jyväskylä, 2006, 12–14.

⁶⁴ Уп.: „[...] because it fragments or 'dismembers' the principles, concepts and terms of each science along the series of volumes and rearranges them according to the accident of initial letters”, „[...] the comical effects alphabetical order produces when it puts on the same page in sequence and side by side words and things that should have nothing in common”, Т. Ikonen, нав. дело, 4.

⁶⁵ Ј. Јоусе, нав. дело, 18.

⁶⁶ Уп.: „Она [поетика енциклопедијског алфабетизма – прим. М. Ђ.] извире из парадокса да управо најједноставнији и најстрожи уређујући принцип алфабетизације за читаоца имплицира да се не придржава тог принципа, него да ужива у изазову сопственог трагања за смислом”, Х. Р. Јаус, нав. дело, 68.

гочестични систем”.⁶⁷ Усаглашена кохерентност интеракција у моћном вишечестичном систему етима или одредница текстова Џојса и Павића потврђује да Павићева проза, као и Џојсово *Финеџаново бдење*, бивају „handself” „нове текстуалности”,⁶⁸ у најави нових медијалних „zingzang” и „pitpat” интерактивности, карактеристичних за квантне информационе технологије: „But look what you have in your handself! The movibles are scrawling in motions, marching, all of them ago, in pitpat and zingzang for every busy eerie whig’s a bit of a toytale to tell” (*FW* 20.20–23),⁶⁹ што собом подразумева како „трансформацију сваког романескног облика”, тако и „деформацију текста у разобличеност његовог читања”.⁷⁰ Уз то, посебно је индикативно и да су у токовима креирања и проверавања теоријских постулата неопходних за истраживање промена квантних стања, у процесу генерисања и преузимања резултата поремећаја појединачне честице, импулси који побуђују честицу на трансфер и одашиљање фотона означени као акције „писати” („write”) и „читати” („read”), при чему „писати”, прва акција у креирању поремећаја, сама не производи резултат, док се не придружи акција супротног смера – „читати”.⁷¹ Ово не само да истиче вредност сваког (парцијалног) читања⁷² већ потврђује и аспекте Хајзенбергове релације неодређености – да се „не могу [...] истовремено ни у једном експерименту тачно одредити брзина и положај електрона; што се тачније одреди положај, неизвеснија је брзина електрона”.⁷³ Назначена несимултаност унутар текста блиска је чињеници која у епоси интернета може да се односи на етим, структуралне елементе дела, али и на немогућу прецизираност „брзине и положаја” читалачких акција, које

⁶⁷ Уп.: „[...] the quest to distribute quantum states across a quantum network [...]”, „[...] to attain coherent control over the interactions of light and matter at the single-photon level”, „[...] such a network can be viewed as a strongly correlated many-particle system”, Н. Ј. Kimble, нав. дело, 1023, 1024.

⁶⁸ Уп. А. Јерков, нав. дело, 356–379.

⁶⁹ Ј. Јоусе, нав. дело, 20; уп. А. Duszenko, нав. дело, 276.

⁷⁰ А. Јерков, нав. дело, 361.

⁷¹ Н. Ј. Kimble, нав. дело, 1027–1028.

⁷² Стога се у контексту образлаганог става да „квантна теорија [...] држи да природна наука није нешто што само по себи описује и објашњава природу, него она описује природу онако како се природа показује нашем начину испитивања” (М. Аћимовић, нав. дело, 34), позиционира и следећа констатација о вредности и самосвесности парцијалне рецепције *Финеџановог бдења*: „Da bi književna komunikacija uspela u smislu prihvatanja poruke, autorov tekst mora da bude u kôdu koji odgovara kôdu empirijskog čitaoca. Ako ja, kao (empirijski) čitalac uzmem u ruke knjigu Džejmsa Džojisa *Fineganovo bdenje*, na primer, i nisam u stanju da pojnim kôd tog dela, da ne delim ili samo delimično delim autorov okvir referencije, onda je jasno da ni Džejms Džojis nije (moj) idealni autor, niti ja (njegov) idealni čitalac”. Р. Jakobsen, *Južnoslovenske teme*, priredili D. Ajdačić, P. Lazarević di Đakomo, Beograd, 2010, 274.

⁷³ М. Аћимовић, нав. дело, 23.

Павић у огледу „Књига у новом миленијуму”, у поглављу „Скакутаво читање или повратак фусноте” одређује следећим аспектима:

„Начин читања на Интернету данас је као читање са безброј бележака испод текста, фуснота. Скакутаво. Између два начина читања, класичног, континуалног, линеарног, и другог нелинеарног и скакутавог, дели се свет на престрашене компаније старих медија и визионарске компаније нових медија. У тим старим медијима постављало се питање како читаоца нагнати да остане са вама. У новим медијима поставља се питање како читаоца нагнати да се врати пошто вас је напустио да би се 'линковао', то јест, да би скочио на неку 'фусноту’”.⁷⁴

Оваква врста стваралачких одговора на научне и техничке револуције у тексту утиче на формирање утиска да у *Финеџаново бдење* и Павићев текстуални комонвелт „сваки читалац може да уђе [...] и да нађе нешто [...] – све док он или она не очекују да нађу све на једном месту, или [...] да разумеју све остало што се појављује око тога”.⁷⁵ При томе је таква околност можда чак и парадоксално пријемчивија него у случајевима многих других познатих дела,⁷⁶ јер, како је анализа експеримента са Шредингеровом мачком показала, „не постоји апсолутна истина на квантном нивоу”,⁷⁷ те је тако и истина читања *Финеџановог бдења* и Павићевог опуса увек помало и измичућа, што и чини њихову поетичку изузетност, а заснивање постулата квантне (теорије) књижевности потенцијалним моделом приступа таквим текстовима.

Мина Ђурић

Кључне речи: Џејмс Џојс, Милорад Павић, квантна теорија, квантна фикција, квантни интернет.

⁷⁴ М. Павић, нав. дело, 57–58. О скоковитом хипертексту код Павића на примеру дела *Дамаскин: њрича за комјјуиџер и шесџар* в. А. Татаренко, *Розвиток стратегії гіпертекстуальності у творчості Мілорада Павича (на прикладі роману Дамаскин)*, Проблеми слов’янознавства, Л., 2009, 58, 118–125, а на примеру романа *Друџо џело* в. А. Татаренко, *У џоџрази за „друџим џелом” романа: Друџо џело М. Павича између књижевне археолоџије и ерџодичких сџрайџеџија*, у: М. Павић, *Друџо џело, џобожни роман*, ново, допуњено издање, Београд, 2013, 213–226.

⁷⁵ Уп.: „[...] any reader can enter [...] and find something [...] – as long as he or she doesn’t expect to find it all in one place or [...] understand everything else that appears around it”, J. Bishop, *Introduction*, у: J. Joyce, *Finnegans Wake*, Harmondsworth, 1999, IX.

⁷⁶ J. Bishop, нав. дело, IX.

⁷⁷ Уп.: „There is no absolute truth at the quantum level”, J. Gribbin, *In Search of Schrödinger’s Cat: Quantum Physics and Reality*, London, 1991, 120; S. C. Coale, нав. дело, 130.

Mina Đurić

QUANTUM IN LITERATURE – JAMES JOYCE AND
MILORAD PAVIĆ

The main hypothesis of this paper examines the relationship between the revolutionary changes in the science, especially related to the quantum theory at the beginning of the 20th century, and their influence on the literary texts of modernism, as well as the relationship between the revolutionary changes in the network communications since the 1960s and their influence on the postmodern literature. The analyzed examples of these impacts and analogues of science, literature and information technologies belong to the literary works of James Joyce, Milorad Pavić and their receptions.